

Aan de leden van de gemeenteraad
Cc. College van B&W
Gemeentesecretaris

Dongen, 28 maart 2018

Onderwerp: Rekenkamerbrief verbetermogelijkheden programmabegroting

Inleiding

De programmabegroting is een van de belangrijke sturingsinstrumenten voor de gemeenteraad. Al enige tijd leeft er een gevoel van 'onvrede' over de huidige programmabegroting als sturingsinstrument voor de gemeenteraad. Het auditcomité van de gemeente Goirle heeft de rekenkamercommissie medio 2017 gevraagd onderzoek te doen naar verbetermogelijkheden voor de programmabegroting 2019.

In het najaar van 2017 en het eerste kwartaal van 2018, heeft de rekenkamercommissie het onderzoek naar de mogelijke verbetermogelijkheden uitgevoerd. De rekenkamercommissie heeft gekozen voor een meer interactieve aanpak. In plaats van een 'oordeel' te geven over de kwaliteit van de programmabegroting, had dit onderzoek tot doel om verbeter suggesties bij alle betrokken actoren te inventariseren en te ordenen.

In het kader van het onderzoek is gesproken met ambtenaren en leden van het audit comité. Daarnaast is een raadsavond georganiseerd in november 2017 over mogelijke verbeterpunten in de optiek van de aanwezige raadsleden. De belangrijkste bevindingen van de gevoerde gesprekken zijn opgenomen in de nota van bevindingen (bijlage 1). In bijlage 2 staat een overzicht van de personen die betrokken zijn geweest bij het verbetertraject. Tot slot heeft de rekenkamercommissie 'deskresearch' uitgevoerd door programma-begrotingen van andere gemeenten te bestuderen (zie bijlage 3).

Op basis van de inventarisatie komt de rekenkamercommissie tot een aantal aanbevelingen aan de gemeenteraad. Deze aanbevelingen zijn verwoord in deze rekenkamerbrief. De rekenkamercommissie sluit de rekenkamerbrief af met een beschouwing op de gevolgen voor de organisatie.

De rekenkamercommissie wil met deze rekenkamerbrief een bouwsteen aandragen voor het te starten traject ter verbetering van de programmabegroting.

De rekenkamercommissie beveelt de raad aan om:

1. bij het begin van de raadsperiode 2018-2022 uit te spreken dat de raad wil beschikken over een beleidsbegroting met meer bestuurlijke duiding.

De rekenkamercommissie onderschrijft de behoefte van de raad aan versterking van de beleidsbegroting, met meer bestuurlijke duiding. De raad onderkent dat in de begroting staat wat er formeel in moet staan (conform formele beleidskader van het landelijke BBV en van de plaatselijke Financiële verordening Goirle). In de loop der jaren zijn bestuurlijke speerpunten en indicatoren in de begroting opgenomen, vooral als uitvloeisel van gewijzigde regelgeving.

De raad beseft dat al ten minste tien jaar wordt gesproken over verbetering van de begroting, waarbij steeds het accent ligt op vorm en inhoud van het 'boekje'. In Goirle zijn bij de begroting 2017 stappen gezet om de begroting in digitale vorm te presenteren. De raad ervaart en waardeert dit als een stap voorwaarts.

De raad wil nu op korte termijn (begroting 2019) concrete stappen zetten op weg naar (verdere) verbetering van de sturing op effecten/resultaten.

2. het college op te dragen aanbeveling 1 projectmatig uit te voeren, met een regelmatige terugkoppeling aan de raad.

Het verbetertraject kan worden gezien als een groot project in bestuurlijke zin, omdat het gaat om de realisatie van de ambities van de raad. De rekenkamercommissie ziet bruikbare voorbeelden bij gemeenten in de regio:

- Breda: begroting in een oogopslag
- Hilvarenbeek: thematische indeling begroting
- Dongen: compacte beelden en indicatoren
- Oosterhout: bestuurlijk programma in een oogopslag
- Breda: portaal op website
- Roosendaal: bewoners enquête

In bijlage 2 zijn visualiseringen opgenomen van deze voorbeelden, zodat de raad nu reeds een beeld kan vormen.

3. het college op te dragen in de beleidsnota's consequent doelen en beoogde maatschappelijke effecten vast te leggen.

Kunnen sturen begint met goed inzicht, waarop gestuurd kan worden. De raad wil het budgetrecht goed kunnen uitoefenen en wil zich daarbij vooral richten op het sturen op hoofdlijnen en het controleren op resultaten. De raad ziet beleidsnota's als de voornaamste momenten om sturing te geven door duidelijke (SMART) bepaling van doelen en beoogde maatschappelijke effecten.

De raad ziet de programmabegroting als een wezenlijke schakel in de keten van sturing en controle (uitoefening budgetrecht en inrichting van de governance structuur) en ziet vooral de kadernota als het voornaamste moment voor de raad om sturing te geven. De raad wil een meerjarig beeld van middelen en effecten in zowel kadernota als programmabegroting (waar tot dusverre vooral werd gekeken naar het komende begrotingsjaar).

De rekenkamercommissie vult hierbij aan: zodra in beleidsnota's de doelen en beoogde maatschappelijke effecten duidelijk door de raad zijn vastgesteld, kan bij de kadernota het accent vooral liggen op de mate waarin de gewenste maatschappelijke effecten zijn bereikt en wat er verder – beleidsmatig - nodig is om de doeltreffendheid van het bestuur te verbeteren of eventueel geconstateerde hindernissen weg te nemen.

4. zelf te experimenteren met vormen van beeldvorming en oordeelvorming, waaronder burgerparticipatie.

Het BOB model bestaat uit drie fasen: beeldvorming>oordeelvorming>besluitvorming. De griffie – als instrument van de raad - kan de raad strategisch adviseren en vervolgens faciliteren met het experimenteren met bijvoorbeeld:

- Vrije ruimte in de begroting, die door burgers en raad zelf kan worden ingevuld;
- Introductie van het 'right to challenge', waarmee burgers worden uitgedaagd om begrotingsvoorstellen van het college te verbeteren; en de raad te voorzien van nuttige inzichten;
- Opening van een digitale 'motie/amendementen-bank' voor burgers (platform waar burgers moties en amendementen kunnen indienen, die de raadsleden eventueel kunnen overnemen bij de besluitvorming over de programmabegroting);
- Uitnodiging aan burgers om actief deel te nemen aan de beeldvorming van de raad (bv. een jaarlijkse begrotingsconferentie);

Ieder jaar kan de raad terugblikken op de begroting en verdere verbeteringen aanbrenge en zich daarbij laten adviseren door het audit comité. Met deze werkwijze neemt de raad een meer proactieve houding aan en verlaat de raad de traditionele, meer reactieve positie (= reageren op ingediende begroting).

5. tijdens de raadsperiode 2018-2022 aan te geven welke behoeften raadsleden hebben aan educatie.

Gezien de complexe materie rondom begroting en wijzigende regelgeving ter zake zullen raadsleden behoefte voelen aan educatie ten behoeve van het (kunnen) sturen en het (kunnen) controleren. Hier kan de raad proactief te werk gaan en een behoefte aan educatie aangeven. Dit komt de kwaliteit van het gevoerde bestuur ten goede. De griffie kan hierin een belangrijke strategische rol vervullen.

De rekenkamercommissie geeft de raadsleden een **leeswijzer** ten behoeve van het gebruik van begroting en kadernota.

Beleidsbegroting	
Programmaplan	<ul style="list-style-type: none">• Wat is het meerjarig budgettaire beeld bij de uitvoering van de programma's (begroting – realisatie)?• Wat is het meerjarig beeld van de realisatie van de gestelde doelen per programma (doelen - effecten)?• Welk beeld krijg ik bij de indicatoren voor de bepaling van de doelmatigheid en de doeltreffendheid van het gevoerde bestuur?
Verplichte paragrafen	<ul style="list-style-type: none">• Hoe kan de raad – met advies van het audit comité – sturen op verbonden partijen, weerstandsvermogen, risicobeheersing, onderhoud kapitaal goederen, grondbeleid?
Bestuurlijke duiding = sturen op hoofdlijnen	<ul style="list-style-type: none">• Wat is het stemmingsbeeld van burgers? / wat zijn de uitkomsten van burgerparticipatie?• Hoe ver is het college met de uitvoering van het college akkoord?• Welke politieke keuzen worden aan de raad voorgelegd door het college, in de vorm van scenario's en opties?• Welke politieke keuzen (intensiveren of temporiseren) heeft de raad voor het komende begrotingsjaar?• Wordt de raad voldoende is staat gesteld om het budgetrecht uit te oefenen?• Welke behoefte aan educatie ervaar ik?
Financiële begroting	
Financiële positie gemeente	<ul style="list-style-type: none">• Begrijp ik de financiële positie in een oogopslag?• Wat is het advies van het audit comité?

Beschouwing op de gevolgen voor de organisatie

Bij eerdere onderzoeken van de rekenkamercommissie (sinds 2007) over de programmabegroting, zijn de aanbevelingen van de rekenkamercommissie nauwelijks uitgevoerd mede omdat 'deze door de organisatie als te gecompliceerd werden ervaren'. Deze bevinding bleek uit de evaluatie van het audit comité (februari 2018).

De gemeente Goirle heeft de begroting sinds 2007 vooral aangepast aan de gewijzigde regelgeving op dit gebied (*Besluit Begroting en Verantwoording provincies en gemeenten*). Verbeteringen 'op maat' om te komen tot een begroting met meer bestuurlijke (politieke) duiding, zijn niet van de grond gekomen. Dit ondanks dat het BBV wel degelijk ruimte laat voor lokaal 'maatwerk'.

De rekenkamercommissie constateert dat bestuur en ambtelijke organisatie zich vooral hebben gericht op de financiële juistheid en rechtmatigheid van de begroting (en andere onderdelen van de P&C cyclus). Zij doen dit in samenspraak met de externe registeraccountant. Hierdoor zijn zij erin geslaagd een *robuust fundament* te leggen voor verdere ontwikkeling van de begroting.

Tijdens het onderzoek heeft de rekenkamercommissie geconstateerd dat er onder sommige betrokken actoren een wens leeft om te komen tot een verbetertraject met betrekking tot de gemeentelijke sturing, dat verder reikt dan alleen 'het boekje' van de begroting.

Een verbetertraject met betrekking tot de programmabegroting kan in de optiek van de rekenkamercommissie niet los worden gezien van een breder sturingsvraagstuk, omdat het uiteindelijk gaat om de realisatie van ambities van de raad.

Hieronder geeft de rekenkamercommissie een overzicht van 'wat er goed gaat' en 'wat er beter kan' ten aanzien van de wisselwerking tussen de verschillende functies binnen de gemeente. De rekenkamercommissie pleit voor een versterking van onderstaande functies waarbij het de bedoeling is dat deze functies elkaar (gaan) versterken, vanuit ieders taak en deskundigheid.

	Wat gaat goed?	Wat kan beter?
Financiële functie	Inzicht in financiële positie Robuust financieel beheer	Afstemming begrotingen GH0 (Goirle-Hilvarenbeek-Oosterwijk)
Control functie	Inzicht in rechtmatigheid	Inzicht in en beoordeling van doeltreffendheid Inzicht in en beoordeling van doelmatigheid
Staf functie	(Niet expliciet belegd)	Strategische communicatie t.b.v. college Strategische participatie vanuit college en organisatie
Griffie functie	Procesbegeleiding Raadsinformatie	Strategische ruimte voor toepassing van het BOB-model en ontwikkeling van participatievormen, onder regie van de raad

Tot slot

De rekenkamercommissie hoopt met deze rekenkamerbrief vanuit haar onafhankelijke positie een bijdrage te leveren aan het in te zetten verbetertraject. De rekenkamercommissie is bereid een toelichting te geven op deze brief in de gemeenteraad en/of de auditcommissie.

Met vriendelijke groet,

John Verhoeven

Voorzitter rekenkamercommissie Dongen, Goirle, Loon op Zand

Bijlage 1

Nota van bevindingen

Inleiding: werkwijze verbetertraject door rekenkamercommissie

De rekenkamercommissie heeft tijdens een raadsavond op 27 november 2017 gesproken met raadsleden van Goirle over de mogelijkheden tot verbetering van kwaliteit van de programmabegroting. Tijdens de raadsavond hebben raadsleden 'pitches' gehouden en is aan de hand van thema's uitvoerig aandacht besteed aan de kwaliteit van de (digitale) begroting 2018 en de mogelijke verbeterpunten.

De rekenkamercommissie heeft gedurende het verbetertraject gesproken met ambtenaren van de gemeente Goirle, die betrokken zijn bij het ambtelijk overleg inzake doorontwikkeling begroting Goirle, Hilvarenbeek en Oisterwijk (GHO). Doel van dit GHO-overleg is het verkennen van mogelijkheden om de structuur en inhoud van de begrotingen van deze drie gemeenten meer op elkaar af te stemmen.

Op 6 december 2017 heeft de rekenkamercommissie de uitkomsten van de raadsavond besproken met het audit comité. De inhoud staat in de nota van bevindingen (bijlage).

Op 28 februari 2018 heeft de rekenkamercommissie concept aanbevelingen besproken met het audit comité. Dit comité verzocht de rekenkamercommissie om de aanbevelingen zo veel mogelijk te bezien vanuit de positie van het raadslid; en de aanbevelingen zo concreet mogelijk te verwoorden.

De uitkomsten van het verbetertraject worden hieronder weergegeven, met de volgende indeling:

1. Gerealiseerde kwaliteitslagen in begroting
2. Wensen van gemeenteraad bij begroting 2019

1. Gerealiseerde kwaliteitslagen in begroting

Terugblik op onderzoeken naar de programmabegroting door de rekenkamercommissie sinds 2007

De rekenkamercommissie pleit er sinds 2007¹ voor om in de programmabegroting doelen en effecten helder (SMART) te formuleren. De verbeteringen in de programmabegroting van Goirle bestaan vooral uit de invoering van speerpunten en beleidsindicatoren. Over de jaren heen worden deze iets duidelijker, mede door toedoen van de wijzigingen in het BBV (2015)². Oorzaak: bestuur en in organisatie ligt de nadruk vooral op de financiële kant: de juistheid van de cijfers. Zie ook grote aantallen begrotingswijzigingen; uit een behoefte om zo strak mogelijk op inkomsten en uitgaven te sturen; resp. deze beheersen.

Landelijke BBV

Artikel 3 BBV schrijft voordat de begroting een duidelijk en stelselmatig inzicht moet geven in de financiële positie van de gemeente³. Artikel 7 BBV schrijft voor dat de begroting van de gemeente dient te bestaan uit de beleidsbegroting, de financiële begroting, het programmaplan en verplichte paragrafen⁴.

¹Rekenkamercommissie rapport kwaliteit begroting 2007, Rekenkamerbrief 2014, Betrokkenheid bij intern ambtelijk verbetertraject 2016/2017

² Zie ook 2010: BZK, evaluatie financiële functie gemeenten en provincies; wijziging BBV 2015 en rapport commissie Depla.

³ Artikel 3 BBV

1 De begroting, de meerjarenraming, de jaarstukken en de uitvoeringsinformatie geven volgens normen die voor gemeenten en provincies als aanvaardbaar worden beschouwd een zodanig inzicht dat een verantwoord oordeel kan worden gevormd over de financiële positie en over de baten en de lasten. In het bijzonder provinciale staten en de raad moeten in staat zijn zich een zodanig oordeel te vormen.

2 De begroting, de meerjarenraming en de uitvoeringsinformatie geven duidelijk en stelselmatig de omvang van alle geraamde baten en lasten, alsmede het saldo ervan weer. De begroting geeft tevens duidelijk en stelselmatig inzicht in de financiële positie.

3 De jaarstukken en de uitvoeringsinformatie geven getrouw, duidelijk en stelselmatig de baten en lasten van het begrotingsjaar, alsmede het saldo ervan weer. De jaarrekening geeft tevens een getrouw, duidelijk en stelselmatig inzicht in de financiële positie aan het einde van het begrotingsjaar.

⁴ Artikel 7

1 De begroting bestaat ten minste uit:

- a. de beleidsbegroting;
- b. de financiële begroting.

Plaatselijke financiële verordening Goirle

Volgens hoofdstuk 2 van de financiële verordening Goirle (2017) neemt de raad besluiten om het volgende vast te stellen:

1. **Programma-indeling** (artikel 2: De raad stelt bij aanvang van iedere raadsperiode een programma-indeling voor die raadsperiode vast; en de raad stelt bij aanvang van iedere raadsperiode vast over welke onderwerpen hij in paragrafen van de begroting en de jaarstukken kaders wil stellen en wil worden geïnformeerd en of hij, naast de voorgeschreven paragrafen, nog extra paragrafen wil opnemen).
2. **Nota met voorstel voor beleid en financiële kader** (Artikel 4: Het college biedt de raad een nota aan met een voorstel voor het beleid en de financiële kaders van de begroting voor het volgende begrotingsjaar en de meerjarenraming. De raad stelt deze nota vast. De raad autoriseert met het vaststellen van de begroting de baten en de lasten per taakveld.
3. **Begrotingswijziging** (artikel 7: Het college informeert de raad als ze verwacht, dat de lasten van een taakveld de geautoriseerde lasten dreigen te overschrijden, de investeringsuitgaven van een investeringskrediet het geautoriseerde investeringskrediet dreigen te overschrijden, of de baten van een programma de geautoriseerde baten dreigen te onderschrijven. Bij de behandeling van de tussentijdse rapportages in de raad bedoeld in artikel 6, lid 1, doet het college voorstellen voor het wijzigen van de geautoriseerde baten en lasten, het wijzigen van de geautoriseerde investeringskredieten en het bijstellen van het beleid.

Structuur van de programmabegroting

De programmabegroting 2018 van Goirle had dezelfde vorm en structuur als de begroting 2017; telde 152 bladzijden; en kende de volgende opbouw:

- Nota van aanbidding
- Programmaplan met vier programma's (Bestuur, Openbare orde/veiligheid; Ruimte, Sociaal Domein)
- Paragrafen (voorgeschreven door BBV)
- Financiële begroting (meerjarenbegroting en financiële positie gemeente Goirle).

Vorm van de programmabegroting

De programmabegroting 2018 wordt als 'boekje' aan de raad aangeboden in papieren vorm en digitaal. De papieren programmabegroting en de digitale begroting zijn identiek.

De aandacht van de raad gaat vooral uit naar de Nota van aanbidding en het Programmaplan. De paragrafen en de financiële begroting krijgen relatief weinig aandacht van de raad. De raad dient bij uitzondering moties en amendementen in ter wijziging van de programmabegroting⁵.

2De beleidsbegroting bestaat ten minste uit:

- a. het programmaplan;
- b. de paragrafen.

⁵ Ter vergelijking: de rekenkamer kwam in 2013 (Quick Scan 'Raad aan zet') onder meer tot de volgende conclusies en aanbevelingen over het rolbewustzijn van de raad en het gebruik van bestuurlijke instrumenten door de raad: Tegelijk doemt in de Quick scan een beeld op waarin de raad wat meer rolbewustzijn mag tonen. Raadsleden vinden dat de raad nogal eens achter het college aanloopt, dat de raad vanuit haar kader stellende rol niet voldoende 'achter het stuur' zit en dat raadsleden letterlijk en figuurlijk (in het debat) te veel naar het college en te weinig naar elkaar kijken. Deze commentaren over het functioneren van de raad zijn geworteld in wat (te) voorzichtige en soms wat (te) praktische politieke omgangsvormen. Zowel binnen de raad als tussen de raad en het college. Het voeren van een aantrekkelijk en inhoudelijk scherp debat tussen raadsleden is in Goirle niet makkelijk. Bovendien doen de wat pragmatische politieke omgangsvormen de positie van de raad ten opzichte van het college geen goed. De herkenbaarheid van de raad als eigenstandige entiteit ten opzichte van het college wordt zo geen dienst bewezen. De raad kan hier meer scherpte aan de dag leggen.

De Quick scan eindigt met enkele concrete, hanteerbare verander- of verbetervoorstellen waarmee de raad als zij dat wil aan de slag kan:

- (1) experimenteer met raadsinstrumenten die minder gebruikt worden,
- (2) werk aan de proceskwaliteit rondom de 'speerpunten' van de raad,
- (3) verzin nieuwe, maatschappelijke manieren van werken,
- (4) haal de blik van de buitenwereld op het Goirlese politieke bedrijf actief naar binnen, (5) investeer in de fysieke kwaliteit van het samenspel tussen raad en college (de raadzaal),
- (6) investeer in middelen en vaardigheden van raad en raadsleden en
- (7) vraag de burgemeester of zij kartrekker en boegbeeld wil zijn van enkele van deze verbetervoorstellen.

2. Wensen van gemeenteraad bij begroting 2019

De begroting en de rol van de raad

Tijdens de raadsavond op 27 november 2017 bleek:

- Het gaat de raad echt om: wat willen we bereiken?
- Bij voorjaarsnota debat over inhoudelijke issues
- 'Een raadslid gaat niet zelf op zoek naar financiële ruimte'
- Behoefte aan open gesprek in de raad over doelen (misschien verspreid over jaar)
- Sociaal domein vraagt om andere gegevens dan we gewend waren

Het beeld dat gedurende de raadsavond ontstond was: *De raad wil zich concentreren op de vraag 'wat willen we bereiken?'* Uit de 'pitches' van de raadsleden en de gevoerde discussie aan de hand van de stellingen kwam het beeld naar voren dat de begroting nog steeds een prominente rol speelt als instrument van de raad in haar kaderstellende en controlerende rol. De begroting is echter wel meer een hamerstuk geworden en levert nog nauwelijks debat op; er is ook weinig speelruimte voor de raad omdat al veel (90-95%) vastligt. Het debat wordt wel (meer) gevoerd bij het bespreken en vaststellen van de voorjaarsnota. De begroting moet verder een meer op zichzelf staand verhaal worden, geen stapeling van wijziging op wijziging.

De belangrijkste genoemde verbeterpunten/denkrichtingen zijn:

- Proces van voorjaarsnota en begroting "samenvoegen"
- alternatieven (amendementen/moties) laten doorrekenen, raadsleden zelf zoeken naar financiële ruimte
- nut en noodzaak van formele begrotingswijzigingen onderzoeken
- strategische bijeenkomsten van de raad over thema's (verspreid over jaar)
- korte samenvatting met duiding van verplichte paragrafen van de begroting

De toegankelijkheid en de begrijpelijkheid van de digitale begroting

Tijdens de raadsavond op 27 november 2017 bleek:

- Digitale begroting Goirle is stap voorwaarts en voldoet al goed
- Digitale begroting wordt belangrijker dan boekwerk en gaat deze (binnenkort) vervangen. Zijn er al gemeenten met alleen digitale begroting (Hoogeveen?)
- Paragrafen: behoefte aan (management) samenvatting; is inhoudelijk lastige materie; behoefte aan jaarlijks inhoudelijk advies over inhoud van de paragrafen door auditcommissie aan de raad?
- Behoefte aan meerjarig beeld: rekeningen verleden en meerjarenbegroting toekomst
- Digitale begroting is ook (!) een kwestie van communicatie (niet alleen van presentatie van cijfers)
- Vraag: heeft de gemeente voldoende ambtelijke capaciteit om volgende kwaliteitsstap te maken bij verbetering digitale begroting? Wellicht externe ondersteuning?

Het algemene beeld dat gedurende de raadsavond ontstond was: *de raad wil 'op naar digitaal!'* Uit de 'pitches' van de raadsleden en de gevoerde discussie aan de hand van de stellingen kwam het beeld naar voren dat de huidige digitale begroting in een duidelijke behoefte van de raadsleden voorziet. Het 'papieren' boekwerk wordt niet of nauwelijks meer gebruikt. Toch blijkt dat de digitale begroting 2018 naast de raadsleden nog niet veel wordt gevonden/geraadpleegd (30 raadplegingen). De digitale begroting, weliswaar niet meer dan een digitale presentatie van het boekwerk, maakt het op zich makkelijker om snel onderwerpen te kunnen raadplegen en door te klikken. Toch zijn er ook duidelijk wensen om de begroting verder te laten winnen aan informatiewaarde door de teksten in te korten, de teksten duidelijker en begrijpelijker te verwoorden, de lay-out te moderniseren en veel meer gebruik te maken van visualisaties.

De belangrijkste genoemde verbeterpunten/denkrichtingen zijn:

- Waarom nog een boekwerk?
- Communicatiedeskundige inzetten om begroting aan te passen aan de eisen van deze tijd

De beleidsdoelstellingen

Tijdens de raadsavond op 27 november 2017 bleek:

- Behoeft aan helder overzicht van ambities, resultaten en kosten
- Behoeft aan eigen karakter van gemeente Goirle in woord en beeld
- In beleidsnota's is 90-95% van beleid al vastgelegd
- Behoeft aan vindplaatsen van (eerdere) besluiten over staand beleid

Het algemene beeld dat gedurende de raadsavond ontstond was: *de raad wil compacte begroting en snelle(re) toegang tot beleidsinformatie*. De belangrijkste genoemde verbeterpunten/denkrichtingen zijn:

- Duidelijke structuur per programma van ambitie, activiteiten en kosten
- Betere ontsluiting van informatie over eerder genomen besluiten

De betrokkenheid van de burger

Tijdens de raadsavond op 27 november 2017 bleek:

- Raad wil manieren (onder)zoeken om betrokkenheid van de burger bij de begroting te vergroten
- Naast panelonderzoek zoeken naar andere geschikte manieren
- Risico van deelbelangen; hoe dit te vermijden? Bv. Veiligheidsmonitor kan een tijdsgebonden beeld geven door omstandigheden
- Organiseer strategische bijeenkomsten bv. halverwege zittingstermijn raad
- Zijn representatieve gegevens over voorkeuren van burgers te verkrijgen?
- Andere gemeenten kennen een 'motiemarkt' voor burgers
- Aandacht voor rol van de raad: komt de raad buitenspel? Of andere rol dan nu?
- Voorbeeld: (leren van burgerparticipatie; behoefte aan demografisch onderzoek?)

Het beeld dat gedurende de raadsavond ontstond was: *De raad wil burgerparticipatie bij de begroting vergroten, maar hoe doen we dat?* De belangrijkste genoemde verbeterpunten/denkrichtingen zijn:

- strategische bijeenkomsten van de raad met burgers over thema's (verspreid over jaar)
- oefenen met burgerparticipatievormen (participatief begroten)
- (representatief) onderzoek naar meningen burgers
- Maak gebruik van bronnen zoals ProDemos (naast King, waarstaatjegemeente, Coelo)

De structuur van de begroting

De rekenkamercommissie heeft aan de raad onder meer onderstaande tabel getoond als hulpmiddel voor de gedachtenvorming over de structuur van de programmabegroting:

		Structuur		
		Organisatie	Thema	BBV
Criteria	Vergelijkbaarheid			
	Politieke relevantie			
	Praktisch gemak			
	Toegankelijkheid / leesbaarheid			

Tijdens de raadsavond op 27 november 2017 bleek:

- Lichte voorkeur voor thematische opbouw
- Politieke relevantie staat voorop voor de raad
- Het maakt uit wat je 'de begroting' noemt! Dit kan helpen bij het inkorten en verduidelijken.
- Aantal pagina's is voor de raad niet van belang
- Achterliggende informatie is in de organisatie beschikbaar; structuur is een vormkwestie (thema, programma, organisatie, taakvelden)
- BBV geeft minimeisen en laat ruimte voor lokale vormgeving ('couleur locale')
- Paragrafen zijn moeilijk te doorgronden voor raadsleden; behoefte aan samenvatting en advies door auditcommissie aan de raad

- Er zijn voldoende bronnen voor vergelijkingen tussen gemeenten (King, waarstaatjegemeente); en wat zeggen verschillen tussen gemeenten?

Het beeld dat tijdens de raadsavond ontstond was: *De structuur van de begroting is slechts een vormkwestie.* De raad stelt de inhoud, de informatiewaarde en de politieke relevantie boven de structuur van de begroting. Het BBV geeft de minimumeisen aan en stelt steeds meer eisen aan de inhoud onder het mom van uniformiteit en vergelijkbaarheid, denk aan taakvelden en beleidsindicatoren. Toch laat de BBV nog ruimte voor lokale vormgeving. De raad wil daar gebruik van maken en heeft een lichte voorkeur voor de thematische opbouw zoals die ook bij de gemeente Hilvarenbeek wordt gehanteerd. De verplichte paragrafen, met soms ook voorgeschreven inhoud, zijn moeilijk te doorgronden voor een gemiddeld raadslid. Het zijn lange teksten, ingewikkelde materie met veel techniek en weinig aansprekende vormgeving.

De belangrijkste genoemde verbeterpunten/denkrichtingen zijn:

- Begroting in een oogopslag
- Thematische opbouw van de programmabegroting
- Korte samenvatting met duiding van verplichte paragrafen

Bijlage 2

Geïnterviewde personen

Burgemeester:

Mark van Stappershoef

Ambtelijke organisatie:

Jolie Hasselman, gemeentesecretaris

Patrick Plugers, afdelingshoofd Ondersteuning

Jacques Hoefmans, medewerker afdeling Ondersteuning

Veerle Hendrickx, medewerker afdeling Ondersteuning

Berry van 't Westeinde, griffier

Leden gemeenteraad:

Johan Swaans

Piet Poos

Henk Gabriels

Bert Schellekens

Pernell Criens

Arno de Laat

Mark van Oosterwijk

Bijlage 3

Voorbeelden van gemeenten in de regio

Breda: begroting in een oogopslag

Begroting 2018

Inleiding

De laatste begroting van de coalitieperiode 2014 - 2018 laat een solide financiële positie zien. Samen met de stad maakt het college af waar ze aan begonnen is. Vernieuwende initiatieven uit stad en dorpen zijn omarmd, er is veel tot stand gebracht. Van kleine initiatieven in de wijken tot grootstedelijke ontwikkelingen, zoals stationsgebied en plannen voor Nieuwe Markt en Havenkwartier. De begroting is sluitend. Er is ruimte voor investeringen, voor kansen en om tegenvallers het hoofd te bieden. De lokale lasten voor de inwoners blijven in 2018 gelijk of gaan iets naar beneden.

Vitaal en sociaal

Prachtig wonen en werken, leren en leven, ontmoeten, meedoen en een veilig thuis voor iedereen. Dat is Breda! Wie sport en beweegt, is actief en gezond en heeft minder hulp en zorg nodig. Er is goede ondersteuning, goede zorg en begeleiding naar werk. Samen staan we sterk: de kracht van personen, vrijwilligers, hulpverleners en jeugdhulp. Het is tijd voor verandering, met nadruk op voorkomen, vernieuwen, maatwerk en ondersteuning dichtbij huis. De economie verbetert, er is meer werk voor mensen uit de bijstand. Breda Doet koppelt professionals aan taken, aan de lokaal-tal en in de wijk. Want daar vindt de echte verandering plaats.

De basis op orde

Bredanaren, ondernemers en bezoekers mogen erop rekenen dat ons dagelijks werk in orde is. Van onze dienstverlening en contacten tot het onderhoud en het groen. We doen dat duurzaam en samen met de stad. Waar het kan vernieuwend en met gebruik van moderne technologie. Zo zorgen we samen voor een veilige stad en beschermen burgers, bedrijven en bezoekers.

Duurzaam wonen

Breda is een gave stad om te wonen, in een goed huis en een fijne omgeving. Er is vraag naar meer woningen. De stad groeit door in een decor van groene parken. Wat we bouwen draait aan bij de behoeftes van mensen, duurzaam en betaalbaar. We scheiden ons afval om het te hergebruiken. Breda ligt centraal, is gezellig en bereikbaar, er is plaats voor ontmoetingen. Om aantrekkelijk te blijven moet de stad toekomstproof zijn. We maken ruimte voor ontwikkeling en innovatie, zoals in de nieuwe Omgevingswet. Duurzaam wonen vraagt van iedereen een andere manier van denken en doen.

Ondernemend Breda

De Bredase economie is vol kansen. Gemeente en onderwijs stimuleren dat iedereen meedoet en erin profiteert. Werk staat voorop, passend werk voor alle inwoners en voor kleine en grote ondernemers. Internationale bedrijven kiezen Breda als hoofdkwartier. We slaan onze vleugels uit naar Europa. We staan met de Structuurvisie Breda 2030 voor grote ontwikkelingen: doorpakken van de Nieuwe Markt, de spoorlijn Breda-Utrecht, de HSL naar België en verder; ontwikkelen van de Markbovens en het Havenland. Trotsa bewoners en maar bezoekers zien we graag in Breda. Samen met citymarketing zetten we Breda op de kaart, nationaal en internationaal.

Organisatie en financiën

Gewone dingen doen we buitengewoon goed. We werken aan de behoeftes van vandaag en maken de organisatie gerust voor de behoeftes van morgen. We onderstarven onze organisatie met de stad als centraal uitgangspunt. Een wereldwijd organisatie en ondernemende medewerkers zijn het fundament voor de bedrijfsvoering. Zo zorgen we voor de juiste bediening van onze klanten, samen met inwoners, ondernemers en organisaties.

Inkomsten

• Lokale belastingen	€ 118.432.000
• Sociale diensten	€ 195.267.000
• Gemeentebelastingen	€ 73.051.000
• Inkomensvoorziening	€ 34.996.000
• OZB*	€ 20.938.000
• Alwastofafvoerbelasting**	€ 16.773.000
• Rioleringsbelasting	€ 47.956.000
• Grondwinstbelasting	€ 21.566.000
• Leegte & herfinancie	€ 10.370.000
• Welzijn verzuimtoeslag	€ 106.048.000
• Overige	€ 654.293.000
Totaal	€ 1.408.336.000

Uitgaven

• Jeugd/Wmo/Participatie	€ 197.324.000
• Uitkeringen	€ 74.616.000
• Beheer openbare ruimte	€ 31.582.000
• Alwastofafvoer	€ 18.680.000
• Riolering	€ 14.586.000
• Grondwinstbelasting	€ 52.895.000
• Ouderwinst (incl. herfinancie)	€ 39.206.000
• Dienstverlening	€ 22.065.000
• Cultuur	€ 24.532.000
• Verduurzaming	€ 22.192.000
• Parkeren en mobiliteit	€ 15.152.000
• Veiligheid	€ 19.167.000
• Grote projecten (o.a. Via Breda, Amphibie, GroenBreda)	€ 7.818.000
• Economische zaken en innovatie	€ 4.788.000
• Overig (incl. bedrijfsvoering)	€ 15.284.000
Totaal	€ 654.293.000

Gemeente Breda

rekenkamercommissie
Dongen, Goirle & Loon op Zand

11

Hilvarenbeek; programma's met thematische indeling met ambitie, activiteiten, kosten

Programma 1: Samenlevend Hilvarenbeek

Dit programma gaat over het versterken van onze actieve en zorgzame samenleving. Goed onderwijs, goede zorg en ondersteuning zijn daarbij randvoorwaarden. Het gaat ook om het stimuleren van een veelzijdig sport- en culturaanbod. Hierdoor kunnen inwoners, jong en oud, hun horizon verbreden.

Samen met onze inwoners, maatschappelijke organisaties, verenigingen en ondernemers werken we aan de uitvoering van dit programma. We monitoren de resultaten en sturen bij waar nodig.

Dit programma bestaat uit de volgende vier thema's:

1. Zorg, jeugd en participatie
2. Sport en cultuur
3. Onderwijs
4. Gezondheidszorg

De activiteiten die in 2018 binnen de vier thema's worden uitgevoerd, hangen onderling nauw met elkaar samen. Thema 2, 3 en 4 gaan over de uitvoering van basistaken die van oudsher door de gemeente worden opgepakt. We noemen dit de 'sociale basisstructuur'.

Thema 1 gaat over de uitvoering van relatief nieuwe taken die het rijk vanaf 2015 heeft overgedragen aan gemeenten, namelijk de Jeugdhulp, Participatie en de Wmo 2015. Het gaat hierbij om de toegang tot lichte en (deels) tot intensieve ondersteuning. Tegelijkertijd is preventie ook een belangrijke opgave binnen thema 1, het gaat dan om het voorkomen of uitstellen van zorg en ondersteuning. De uitvoering van thema vier draagt dus ook bij aan de 'sociale basisstructuur'.

De wisselwerking tussen de thema's maken we duidelijk aan de hand van een voorbeeld. De sportcoaches dragen bij aan het realiseren van de onderwijsdoelen (thema 3) én aan meer preventie (thema 1 en 4).

In dit hoofdstuk leest u per thema een toelichting op programma 1. In de inleiding beschrijven we telkens kort aan welke ambitie we werken. Vervolgens benoemen we op basis van de meest actuele besluiten, nieuw beleid, op basis van monitoring en evaluaties de speerpunten waarin we 2018 werken.

Thema 1: Zorg, jeugd en participatie

Thema 2: Sport en cultuur

Thema 3: Onderwijs

Thema 4: Gezo

Ambities

Activiteiten 2018

Kosten

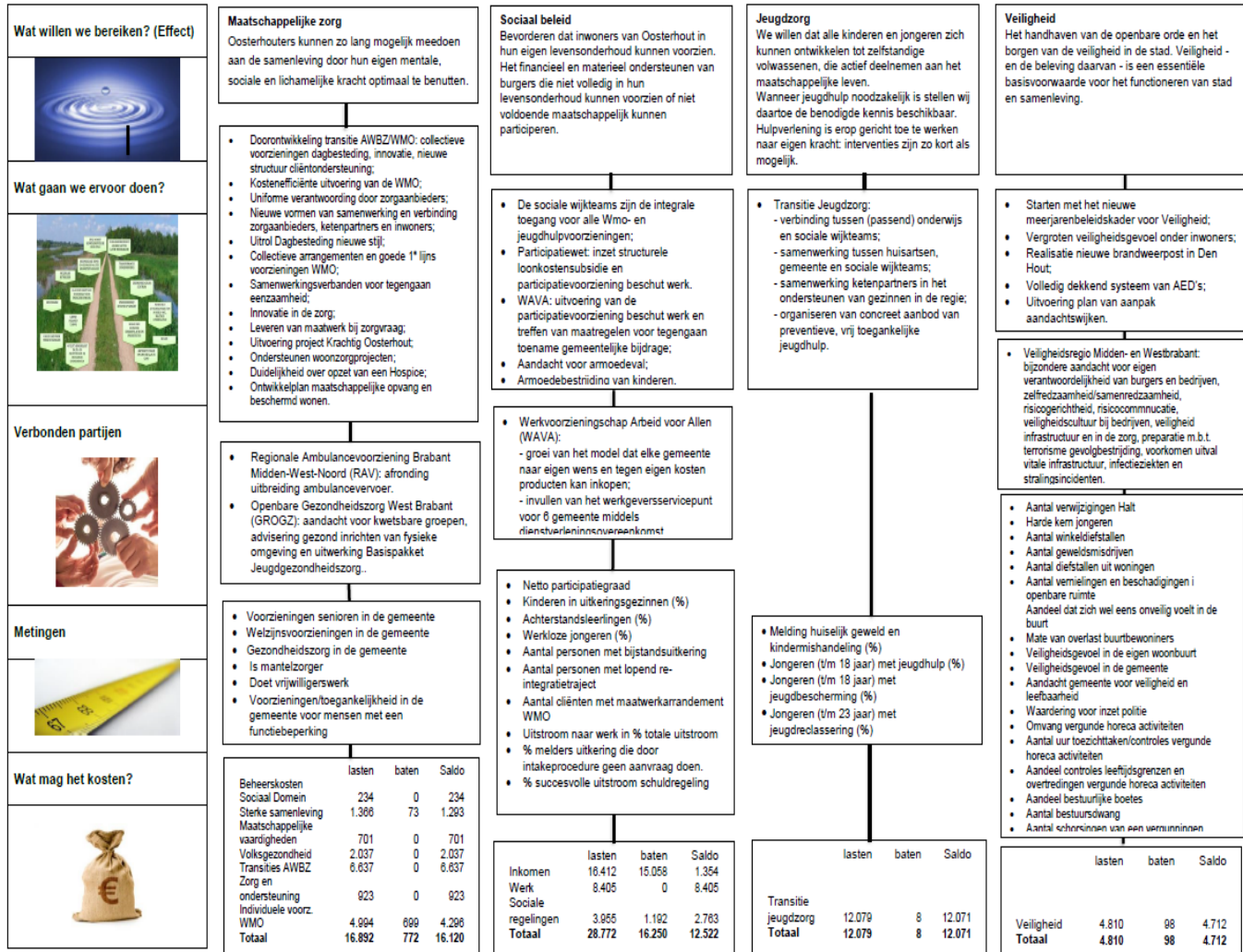
Activiteiten 2018

Er staan in 2018 belangrijke regionale en lokale activiteiten op de rol binnen het thema Zorg, jeugd & Participatie:

1. Resultaatgericht inkopen van jeugdhulp en Wmo voor 2019 (regionaal)
2. Doorontwikkelen beschermd wonen en opvang (regionaal)
3. Doorontwikkelen Regionaal Werkbedrijf (regionaal)
4. Continuëren ontwikkeling dementievriendelijke gemeente
5. Ontwikkelen structurele aanpak van Gewoon-Ongewoon
6. Starten pilot soepel van 18-naar 18+
7. Versterken aanpak huiselijk geweld en kindermishandeling
8. Continuëren en evalueren pilot praktijkondersteuner huisartsen jeugd GGZ
9. Realiseren sluitende aanpak voor 'personen met verward gedrag'
10. Versterken van de toegang tot ondersteuning en zorg
11. Verder implementeren van het regionale project 'jeugdwerkloosheidsvrije zone'
12. Vaststellen beleidsplan schuldhulpverlening 2018-2021
13. Continuering uitvoering minimabeleid
14. Versterken participatiesamenleving

Oosterhout: beleidsbegroting met in een oogopslag effecten, activiteiten, verbonden partijen, metingen, kosten

Sociaal domein

Open doelstellingen

Doelstelling Kinderen in de stad groeien gezond en veilig op en kunnen zich daarbij maximaal ontwikkelen en ontplooiën

Subdoelstelling Kinderen in de stad groeien gezond en veilig op en kunnen zich daarbij maximaal ontwikkelen en ontplooiën

Wat willen we bereiken? Wat gaan we daar voor doen? Wat mag dat kosten? Meer details

- De zelfredzaamheid van ouder/opvoeders en kinderen wordt versterkt ✓
- Gezinnen die dat nodig hebben worden ondersteund: om de zelfstandigheid te versterken en om een veilige en gezonde ontwikkeling mogelijk te maken ✓
- Zorg voor Jeugd sluit goed aan bij de vraag van de gebruiker, is snel beschikbaar en eenvoudig en efficiënt georganiseerd ✓

Effectindicator	Bron	Nulmeting	Realisatie 2015	Realisatie 2016	Doelstelling 2018	Doelstelling 2021
E1 Percentage ouders dat aangeeft weinig tot geen problemen te hebben met opvoeden	Inwonersenquête	2015	90%	90%	90%	90%
E4 Percentage gezinnen/jongeren dat aangeeft zich door hulp of ondersteuning beter te kunnen redden	KTSD	2016	77%	87%	78%	80%

Toelichting: Deze indicator is geoperationaliseerd als het percentage ouders dat aangeeft zelfstandig verder te kunnen na afsluiting van begeleiding door het Buurteam.

Dongen: thematische indeling begroting met compacte beelden en indicatoren.

DONGEN ZORGT Indicatoren

Jeugd

Percentage jongeren tot 18 jaar met:

	2014	2015	2016
Jeugdhulp	n.b.	7.8	9.6
Jeugdbescherming	n.b.	1.1	0.7
Jeugdreclassering	n.b.	0.2	n.b.

Leerlingenvervoer

Aantal verstrekte voorzieningen leerlingenvervoer

	2013	2014	2015	2016
Versterkte voorzieningen leerlingenvervoer				
Aantal voorzieningen	150	168	124	121

Wmo

Percentage cliënten met een maatwerkarrangement Wmo

	2015	2016
Maatwerk arrangement Wmo		
Aantal cliënten begeleidingscontract	366	404
Aantal cliënten voorziening	2337	2553

Onderwijs

Uitstroom naar verschillende school typen vanuit groep 8 naar middelbare school

Praktijk/speciaal, beroeps- of kaderonderwijs	56	20%
VMBO	68	24%
HAVO/VWO	155	56%

Armoede

Aantal afgeronde aanvragen schuldhulpverlening

Aantal huishoudens dat een beroep doet op de Wet schuldsanering natuurlijke personen

	2014	2015	2016
Schuldhulpverlening	n.b.	121	109
Huishoudens schuldsanering	n.b.	5	19

Aantal minimahuishoudens dat gebruik maakt van de kwijtschelding lokale belastingen

Aantal minimahuishoudens dat gebruik maakt van de collectieve ziektekostenverzekering minima

	2014	2015	2016
Kwijtschelding	398	448	419
Collectieve	309	302	361
Zorgverzekering			

Aantal kinderen dat gebruik maakt van een voorziening van Stichting Leergeld

	2014	2015	2016
Gebruikmaken stichting leergeld			
Aantal kinderen	99	130	140

Wat willen we bereiken?

Beoogde effecten:

- Inwoners ervaren een gezonde, stabiele en veilige thuissituatie
- Dongen is een dorp waar de behoefte aan zorg geen beperking is voor deelname aan de samenleving

Beleidsindicatoren:

- Percentage jongeren tot 18 jaar met jeugdhulp t.o.v. alle jongeren tot 18 jaar
- Percentage jongeren tot 18 jaar met jeugdbescherming t.o.v. alle jongeren tot 18 jaar
- Percentage jongeren tot 18 jaar met jeugdreclassering t.o.v. alle 12 tot 23-jarigen
- Aantal verstrekte voorzieningen leerlingenvervoer
- Het aantal cliënten met een begeleidingscontract
- Het aantal cliënten met een voorziening in het kader van de Wmo
- Percentage inwoners dat zich goed voelt wat betreft hun eigen gezondheid

Wat gaan we daarvoor doen?

Belangrijkste reguliere taken:

- We geven uitvoering aan de Wmo 2015, de Jeugdwet en de Wet Publieke Gezondheid, hierbij uitgaande van de eigen kracht van inwoners, eventueel (tijdelijk) ondersteund met algemene voorzieningen en waar nodig met maatwerkvoorzieningen.
- We werken conform de meldcode (zoals voorgeschreven in de wet Verplichte meldcode huiselijk geweld en kindermishandeling).
- We ondersteunen en waarderen mantelzorgers en vrijwilligers.

Verbonden partijen:

- GGD Hart voor Brabant
Een goede en voor iedereen toegankelijke gezondheidszorg
- Regio Hart van Brabant – Jeugdhulp
Het bieden van een passend hulp- en zorgaanbod voor alle jeugdigen waarbij de focus ligt op beleidsontwikkeling en de administratief-financiële afwikkeling

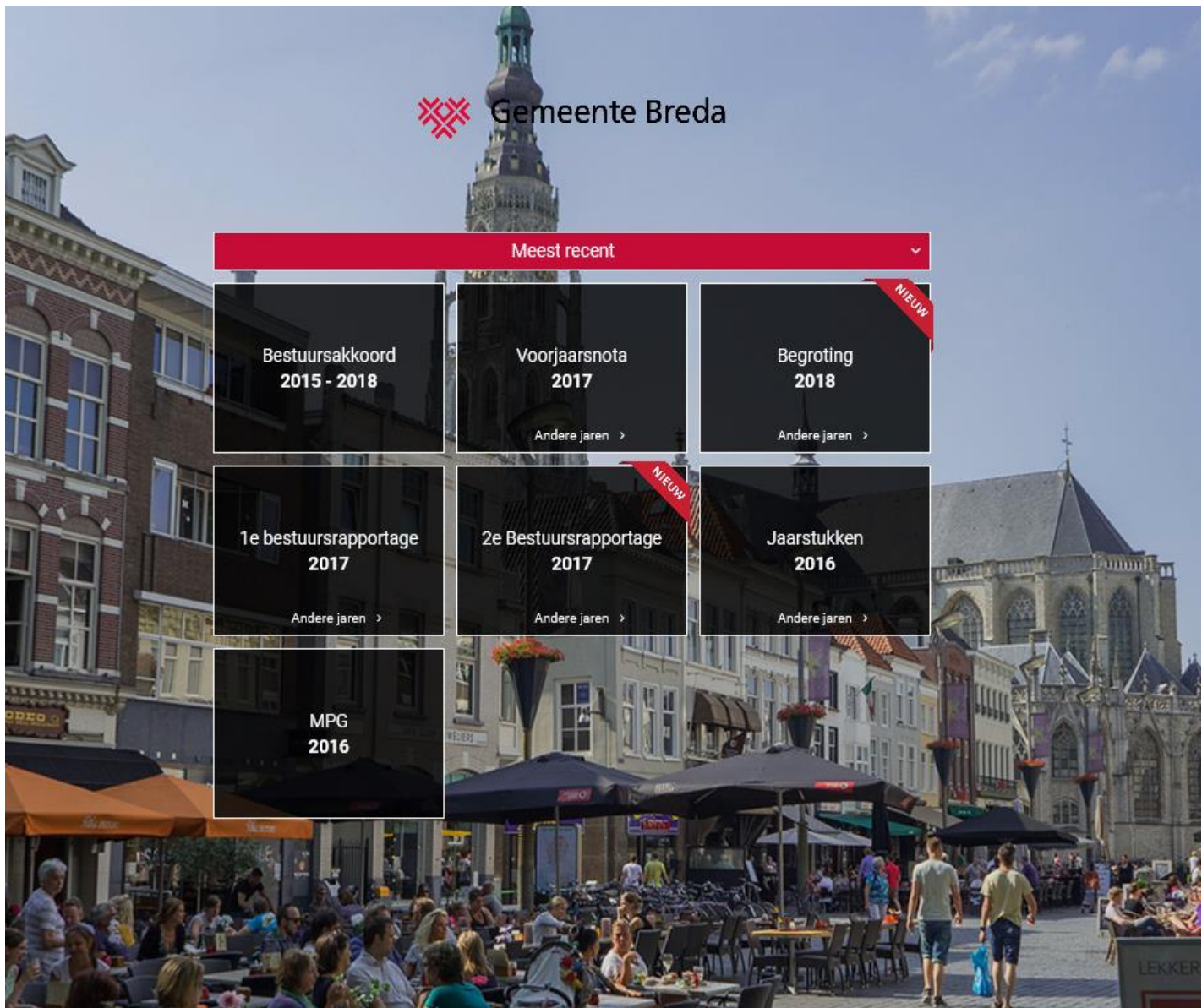
Accenten in beeld in 2018:

- Doorontwikkeling zorgstructuur
De doorontwikkeling van de zorgstructuur krijgt in fysieke zin vorm in De Entree, dat eind 2017 de deuren opent en een zo laagdrempelig mogelijke voorziening moet zijn. Vanuit die locatie wordt in 2018 de dienstverlening van gemeente met haar ketenpartners verder doorontwikkeld.
- Regionale inkoop Wmo begeleiding en Wmo hulpmiddelen

In 2018 werken we samen met onze gemeentelijke partners om per 2019 gezamenlijk contracten Wmo te sluiten op de gebieden begeleiding en de levering van Wmo-hulpmiddelen.

- Inrichten doelgroepenvervoer regio Hart van Brabant
Dit betreft de reeds ingezette doorontwikkeling van het doelgroepenvervoer. Dit is begonnen met de inkoop van de regiotaxi en leerlingenvervoer. Daarnaast zijn er specifieke doelgroepen binnen jeugd en Wmo waarvoor deze voorziening georganiseerd moet worden.

Breda: portaal / communicatie middel richting raadsleden en burgers

Bewonersenquête 2015

In hoofdstuk 1 van dit rapport wordt ingegaan op de voorzieningen in de buurt en in de gehele gemeente. Zijn inwoners tevreden over de verschillende voorzieningen in hun gemeente? Zijn deze voldoende of onvoldoende aanwezig? En hoe beoordelen inwoners de algemene voorzieningen (sport, recreatie, cultuur, uitgaan) in de gemeente?

Hoofdstuk 2 van dit rapport gaat over wonen in de gemeente Roosendaal. Vinden inwoners het er prettig wonen? Wat vindt men van de fysieke omgeving (woningen, straten, openbaar groen, vervuiling)? Hoe gaan de mensen in de buurt met elkaar om?

Hoofdstuk 3 gaat in op de veiligheid in de buurten en de gemeente. Voelen inwoners zich wel eens onveilig? En voelen inwoners zich wel eens onveilig in de eigen buurt? Mijden inwoners bepaalde plekken in de buurt omdat ze zich daar niet veilig voelen? Doen er zich vaak vervelende voorvallen voor in de buurt?

In hoofdstuk 4 staat meedoen in de samenleving centraal. Thema's zoals vrijwilligerswerk, mantelzorg, actieve inzet voor de woonomgeving, lidmaatschap van verenigingen en clubs en bezoek aan buurt- of wijkcentrum komen er aan de orde.

Tot slot gaat hoofdstuk 5 in op het thema Gezond. In hoeverre voelen inwoners van de gemeente zich wel eens eenzaam? En hoe staat het met hun gezondheid en leefstijl?

De resultaten van de Bewonersenquête 2015 zijn (en worden) onder andere opgenomen in de voorliggende rapportage, in zeven factsheets en in een publieksvriendelijke samenvatting. Ook worden de uitkomsten van de Bewonersenquête opgenomen in de Wijkatlas en de Vitaliteitskaart (te raadplegen via <http://roosendaal.buurtmonitor.nl>).

Aandachtspunten en aanbevelingen

Voorzieningen

- Opvallend is dat het oordeel van inwoners over de sportvoorzieningen ten opzichte van 2013 is gestegen. Mogelijk kan dit een effect zijn van het nieuwe beleid van de gemeente op dit terrein waarbij ze meer verantwoordelijkheden bij clubs en verenigingen legt.
- We adviseren om bijzondere aandacht te geven aan voorzieningen en activiteiten voor jongeren. Uit het groepsinterview kwam naar voren dat jongeren dit missen in de gemeente en hiervoor regelmatig uitwijken naar omliggende gemeenten.
- In de resultaten zien we behoorlijke verschillen tussen wijken onderling. We adviseren dan ook om de wijkgerichte aanpak te behouden.

Wonen

- Ook bij dit thema zien we opvallende verschillen tussen wijken en ook hier adviseren we de wijkgerichte aanpak te behouden.
- Een aandachtspunt is de verloederding die door inwoners ervaren wordt in de wijken Langdonk en Centrum.
- Het onderhoud van de verhardingen en onderhoud van het groen worden, van de fysieke aspecten in de buurt, het laagst gewaardeerd. We adviseren de gemeente om goed te (blijven) communiceren over het groenonderhoud in de diverse wijken. Op deze manier weten inwoners wat wel en niet tot de taak van de gemeente behoort en waar inwoners zelf een rol kunnen vervullen.

Veilig

- De resultaten uit het hoofdstuk Veilig gaan allemaal over subjectieve gegevens, ofwel over oordelen van inwoners. Het is zeker aan te raden deze gegevens in relatie te brengen tot de feitelijke registratie gegevens van de politie.
- Ook jongeren, zo bleek uit het groepsinterview, ervaren onveiligheidsgevoelens, soms gerelateerd aan drugsoverlast. Ze geven aan soms hierdoor plekken in de gemeente te mijden.

- Buurtpreventie kan een goede manier zijn om onveiligheidsgevoelens van inwoners te verminderen. Advies is om hier onder inwoners meer richtbaarheid aan te geven.
- De onveiligheidsgevoelens zijn in enkele wijken hoger dan gemiddeld te weten Noord, West, Kroeven en Centrum. Heb hier bijzondere aandacht voor, bijvoorbeeld in overleg met buurtpreventieteams en wijkagenteen.
- We adviseren om aandacht te blijven houden voor (het verminderen van) overlast door groepen jongeren in Langdonk.
- Rommel op straat en hondenpoep zijn veelvuldig ervaren voorvallen. Wellicht kan de gemeente een stimulerende rol vervullen als het gaat om voorlichtingscampagnes, bijvoorbeeld op scholen en bij de nieuw aan te stellen wijkchefs.
- Met name in de wijken Noord en Centrum wordt veelvuldig parkeeroverlast ervaren. We adviseren om dit mee te nemen in het overleg met ondernemers dat wordt georganiseerd naar aanleiding van de Bedrijvenenquête.

Meedoen

- 45% van de inwoners geeft aan zich in de toekomst te willen inzetten voor de leefomgeving. Omdat dergelijke ideeën van onderop ontstaan maar burgers wellicht niet altijd weten dat ze door de gemeente ondersteund kunnen worden, is ons advies om breed te communiceren welke rol de gemeente kan hebben bij buurtinitiatieven. Dit kan participatiebevorderend werken.
- Uit het onderzoek blijkt dat het aantal mantelzorgers is gestegen en tegelijkertijd blijkt uit de groepsinterviews dat de belasting van mantelzorg hoog kan zijn. Advies is daarom om blijvendaandacht te hebben voor mantelzorgondersteuning.
- Blijf voorzieningen op het gebied van maatschappelijke participatie stimuleren, want dit is een belangrijke basisvoorwaarde voor participatie op andere vlakken door inwoners (zoals beleidsparticipatie en maatschappelijk initiatief).

Gezond

- Om mensen aan te zetten meer te bewegen (en sporten) zijn er verschillende experimenten en mogelijkheden, zoals het inrichten van speciale bewegingsvriendelijke buitenruimtes. Blijf hierin als gemeente investeren.
- Ons advies is daarnaast om te blijven investeren in lokaal sport- en bewegingsbeleid. Dit geldt ook voor sporten en bewegen in verenigingsverband. Dit hoeft niet alleen een positieve invloed te hebben op de gezondheid van mensen, maar kan ook voorkomen dat zij zich eenzaam voelen. Daarnaast is het, zoals eerder beschreven, een basisvoorwaarde voor participatie van inwoners.

